

ПРОБАЦИЯ ХИЗМАТИ ФАОЛИЯТИНИ УМУМИЙ ТАВСИФИ: ТУШУНЧАСИ, ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Турдимурод Анварович Анваров

Тошкент вилояти Ички ишлар бош бошқармаси Терроризм ва экстремизмга қарши
курашиш бошқарма бошлиғининг Кадрлар бўйича ёрдамчиси, майор, мустақил
тадқиқотчи

E-mail: murodanvarov021@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада муаллиф томонидан Ўзбекистонда жиноятчиларни қайта ижтимоийлашувини ва ахлоқан тузалишини амалга оширишда сўнгги пайтларда муҳим иштирокчилардан бирига айланиб бораётган пробация институти илмий ва амалий жиҳатдан кўриб чиқилган. Хусусан, мазкур институтнинг тарихий келиб чиқиши, тавсифи, тушунчаси ва ўзига хос жиҳатлари, пробация ҳукуматини шакллантириш ҳуқуқий асослари, бу борадаги ижобий хорижий тажрибалар атрофлича ўрганиб чиқилган. Мақолада ушбу институт ҳозирги кунда ўзининг ижобий жиҳатларини кўрсата бошлагани, тегишли шахслар категориялари пост пенитенциар ижтимоийлашуви ва уларни назорат қилиш функциясини муносиб равишда удалай олаётганлиги қайд этилиб, айтилган дамда қонунчиликдаги айрим жиддий бўшлиқлар ва камчиликлар, амалиётда пробация ходимлари иши самарасига салбий таъсир ўтказилишига сабаб бўлаётгани кўрсатиб ўтилган.

Мақолада муаллиф томонидан пробация хизмати нуфузи, ҳуқуқий мақоми ошириш ва фаолиятини янада тартибга солиш бўйича илмий ва амалий таклиф, тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: “пробация” атамаси, Пробациянинг ижтимоий мақсадлари ва вазифалари ҳамда Пробация институтининг ўзига хос хусусиятлари.

ABSTRACT

In this article, the author considers the institution of probation from scientific and practical positions, which has recently become one of the most important participants in the process of resocialization and correction of criminals in Uzbekistan. In particular, the historical origin, characteristics, concept and features of this institution, the legal basis for the formation of the probation service, and positive foreign experience in this area are studied in detail. The article notes that this institution has already begun to show its positive aspects, performing the functions of post-penitentiary socialization of convicts and control over the relevant categories of persons, at the same time it is indicated that some serious gaps and shortcomings in the legislation in practice have a negative impact on the effectiveness of the work of probation officers. In the article, the author presents scientific and practical proposals and

recommendations for increasing the authority and legal status of the probation service, further regulating their activities.

Keywords: the term "probation", social goals and tasks of Probation and specific features of the Probation Institute.

КИРИШ

Мамлакатимизда демократик қадриятлар, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилишда ички ишлар органлари ҳар доим ва ҳар замонда муҳим бўлган. Шу билан бирга, одил судлов мақсадларини рўёбга чиқаришда, жиноий қилмиш содир этган шахсларнинг қайта ижтимоийлашуви ва тузалиши, ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини ошириш учун шароит яратишда, постпенитенциар мослашув жараёнида қонун талаби ва инсонийлик манфаатлари мувозанатини таъминлашга кўмаклашишда ҳамда бунда фуқаролар иштирокини амалга оширишнинг таъсирчан ва амалий механизми сифатида ИИВ пробация хизмати аҳамияти бугунги кунга келиб ғоятда ортиб бормоқда.

Пробация хизмати ходимларининг айрим тоифадаги фуқаролар устидан назоратни ўрнатишдаги вазифалари жамиятнинг давлат билан ўзаро самарали алоқасини таъминлашнинг муҳим воситаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Жамоатчиликнинг постпенитенциар мослашув ишларида фаол иштироки пробация фаолияти очик-ошкоралигини кенгайтиради, фуқароларнинг ИИИ органига ишончини мустаҳкамлайди.

Шу муносабат билан, ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси ИИВ Пробация хизмати ҳуқуқий асослари ва фаолиятининг айрим жиҳатларини ўрганиш бўйича таҳлилий тадқиқот ишларини амалга ошириш ғоят долзарб ҳисобланади.

ТАДҚИҚОТНИНГ МАҚСАДИ

Мазкур жиноят-ижроия институтини ўрганишдан асосий мақсад унинг жорий этилишида қонун чиқарувчи томонидан кўзланган ижтимоий-сиёсий мақсадлари ва унинг тушунчасини аниқлаш, пробация хизмати институти асосий фойдали "иш коэффициентини" мўлжаллаш, вазифалари ва функцияларини таҳлил қилишдан иборат, ҳамда илмий жиҳатдан асосланган таклифларни ишлаб чиқишдан иборат.

МАТЕРИАЛ ВА МЕТОДЛАР

Мазкур илмий мақолани тайёрлашда илмий билишнинг мантиқий ва илмий услубларидан фойдаланилган, хусусан, мантиқий таҳлил, синтез, тарихий, қиёсий-ҳуқуқий каби услублар қўлланилган.

ПРОБАЦИЯ ИНСТИТУТИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Пробация узок тарихга эга бўлиб [1], ушбу сўз лотинча «probatio» – синов сўздан олинган бўлиб, халқаро амалиётда озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган жазоларнинг ижро этилишини таъминлаш ва назоратини олиб бориш маъносини англатади. Бугунги кунда “пробация” атамаси жуда кўплаб ҳолатларда кенг қўлланиб келинмоқда: 1) жиноий жазоларни ижро этиш тизимини тадқиқот қилишга оид ишларда [2]; 2) халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда, жумладан, БМТ Бош Ассамблеяси томонидан тасдиқланган Маҳкумлар билан муомала қилишнинг минимал стандарт қоидалари (1955 йил) [6], Европа пенитенциар қоидалари (1987) [7] ва бошқалар.

Жумладан, дунёнинг ривожланган Америка Қўшма Штатларида жазолар тизимининг асосий элементлари ўлим жазоси, озодликдан маҳрум қилиш, пробация ва жарималарни [8] қўлланиши ҳамда Англия ва Франция давлатларида ушбу пробация соҳаси кўп йиллар давомида фаолият юриши аммо кейинчалик континентал ҳуқуқий тизим мамлакатлари Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги давлатларида ҳам озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазоларга ҳукм қилинган шахслар устидан назорат функциялари амалга ошириш пробация фаолияти томонидан амалга оширилиши ҳар томонлама ўзини ижобий томондан кўрсатган.

Масалан, АҚШда Пробация хизмати 1878 йилда ташкил этилиб, Федерал пробация қонунчилигини қабул қилинишга уринишлар 1908 йилдан бери амалга оширилган, аммо тегишли қонун фақат 1925 йилда қабул қилинган. Англияда эса пробация институти 1887 йилда "Биринчи маҳкумни суд жараёни тўғрисида" ги қонуннинг қабул қилиниши муносабати билан пайдо бўлган [9].

Англияда бўлгани каби, бугунги кунда пробация хизмати АҚШ, Дания, Швеция, Финландия ва бошқа бир қатор ривожланган давлатларнинг жиноят-ижроия қонунчилигига кириб келган ҳамда ушбу хизмат фаолияти турли давлатларда турлича йўлга қўйилган бўлса-да, жиноят содир этган шахсларни ахлоқан тузатиш, уларни жамиятдан ажратмаган ҳолда жамоатчилик билан узвий ҳамкорликда қайта тарбиялаш борасида кўплаб ривожланган мамлакатларда шундай хизмат фаолият юритади.

Кўришимиз мумкинки ривожланган давлатлар амалиётидан ҳамда бир қатор давлатларда ўтказилган тадқиқотлар ва ўрганишлар асосида жиноий жазо чоралари сифатида инсонга қўлланиладиган озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган жазолар ижро этилиши такомиллашишига олиб келди.

Шунингдек, қуйидаги давлатларда озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазоларга ҳукм қилинган шахслар устидан назорат функциялари пробация фаолияти томонидан амалга оширилиши Молдова Республикасида 2008 йилдан, Украинада 2015 йилда ҳамда Арманистон, Қозоғистон Республикаларида 2016 йил бошида шунингдек,

Қирғизистон Республикасида 2017 йилдан жорий этилган ҳамда пробацция хизматининг фаолияти ҳуқуқий таъминланган [10].

Ушбу давлатларда озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазоларни ижро этишдаги амалий тажрибаси ва олимларнинг фикрларини инобатга олиб, жиноят ижроя қонунчилик фаолиятини ҳуқуқий такомиллашганлигини инобатга олиб, Ўзбекистоннинг амалдаги қонунчилик амалётида озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазоларнинг ижро этилишини назорат қилувчи Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси бош бошқармасининг озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазоларни ижро этилишини назорат қилиш бошқармаси ва унинг ҳудудий бўлинмалари негизида суд ҳукми ёки ажрими билан озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазоларга ҳукм қилинган шахсларни жазоларини ижро этилишини таъминлайдиган бошқарма Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 ноябрдаги *"Жиноят қонунчилигини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"*ги ПҚ-4006-сонли Қарори билан 2019 йил 1 январдан жорий қилинган [11].

Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев 2020 йил 24 октябрь кундаги “25 октябрь— Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар органлари ходимлари кунини” муносабати билан йўллаган табрикларида: *“Билиб-билмасдан жиноят йўлига кириб қолган ва жазони ўтаётган фуқароларнинг ижтимоий мослашувини, соғлом ҳаётга қайтишини таъминлашда ҳам ички ишлар органларининг ўрни ва роли ортиб бормоқда. Бу йўналишда илгариги жазони ижро этиш инспекцияси ўрнига пробацция хизматини ташкил этдик. Ушбу хизмат маҳкумларни зарур касб-ҳунарларга ўқитиш ва тайёрлаш, ишга жойлаштириш, уларни хусусий тадбиркорликка жалб этиш, энг асосийси, иш берувчилар томонидан уларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари таъминланишида яқиндан ёрдам кўрсатмоқда [12]”* деб такидлаган эди.

Ушбу хизматни изчиллик билан ривожлантириш мақсадида, 2021 йил 3 февраль кундаги ПФ-6155-сон Фармони билан тасдиқланган “2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Ёшларни қўллаб-қувватлаш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили”да амалга оширишга оид Давлат дастури”нинг 30-бандида халқаро стандартлар ва инсонпарварлик тамойилини кенг жорий этган ҳолда жазони ижро этиш ва пробацция хизматини янада такомиллаштириш бўйича қатор вазифалар белгиланган. Жумладан:

- пробацция хизмати марказий ва ҳудудий маҳкамалари мақомини ошириш, ушбу хизматнинг кадрлар салоҳияти ва моддий-техника базасини мустаҳкамлаш;
- пробацция назоратидаги шахсларнинг хулқ-атворини назорат қилиш, уларни ижтимоий мослаштириш ва янги жиноят содир этишининг олдини олиш механизмларини такомиллаштириш;
- пробацция назоратидаги шахсларнинг хатти-ҳаракатларини, уларга электрон браслет воситасини таққан ҳолда,

реал вақт режимида электрон кузатиш ва мониторинг қилиш тартибини жорий қилиш;

– “пробация фаолияти” таълим йўналиши ва мутахассислиги бўйича кадрлар тайёрлашни йўлга қўйиш;

– ҳокимликлар ҳузуридаги озодликдан маҳрум этиш жойларидан озод қилинган шахсларни реабилитация қилиш ва ижтимоий мослаштириш марказлари фаолиятини такомиллаштириш вазифалари белгиланган.

Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги жиноят-ижроия қонун ҳужжатларида «пробация», «пробация назорати», «пробация хизмати» атамалари ҳанузгача қўлланилмаган. Республикамизда жиноят-ижроия қонунчилигининг ривожланиш босқичларида ушбу тушунчаларга муқобил атамалардан фойдаланиб келинган: меҳнат-ахлоқ тузатиш ишлари, жиноий жазоларни ижро этиш тизими, жазони ижро этиш инспекцияси, озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ жазоларни ижро этувчи органлар тизими ва ҳ.к.

ПРОБАЦИЯ ТУШУНЧАСИ МУҲОКАМАСИ

Олимлар томонидан мазкур тизимга оид турли фикрлар билдирилган. Жумладан, озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган ёки қамокдан озод қилинган жазоларга маҳкум этилганлар билан ишлаш фаолиятини (хизматларни) институционализация қилиш учун қўлланилади [13] деган тариф берилган.

Пробация маҳкумнинг хулқ-атворида шундай таъсир қилишлари, у ўз жавобгарлигини ангашиши ва онгли равишда тузатиш йўлини тутсин [14], деган фикрлар ҳам мавжуд. Айрим олимлар томонидан пробация хизмати деганда, шартли судланганлик шакли тушунилиб, бунда маҳкум озодликдан маҳрум қилинмасдан махсус органлар назорати остида бўлади, синов муддати ва унга қўйиладиган талаблар суд ҳукми билан белгиланади [15] деб кўрсатишади.

Пробация бу ижтимоий ва ҳуқуқий назоратнинг бир шакли [16] эканлиги ҳақида ҳам фикрлар кўрсатиб ўтилган, шу билан бирга яна бир тарифда пробация – бу белгиланган жазони шартли равишда адо этмасдан маҳкумни муайян муддатга махсус мансабдор шахснинг (агент, ёрдамчи, пробация бўйича вакил) индивидуал назорати остида жойлаштиришдан иборат [17] деб айтилади.

Шунингдек, Қозғистон Республикасининг Пробация тўғрисидаги қонунни бўйича Пробация - бу тоифалари аниқланган шахсларнинг хатти-ҳаракатларини тўғрилашга қаратилган, янги жиноий ҳуқуқбузарликлар содир этилишининг олдини олиш учун индивидуал равишда белгиланган назорат ва ижтимоий-ҳуқуқий характердаги тадбирлар тизимидир [18].

Ақсарият олимлар томонидан пробация «ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар тизими» ёки «суд тизими» тушунчасига сингдириб юборилади ва алоҳида эътироф этилмайди. Бизнингча, бундай ёндашув ҳам тўғри эмас. Аслида, *пробация хизмати жамиятда қонунийликни*

мустаҳкамлаш, жиноятларнинг олдини олиш ва жиноят содир этган шахсларни ахлоқан тузатиш билан боғлиқ комплекс тадбирларни қамраб олган алоҳида ҳуқуқий-ижтимоий тузилма ҳисобланади.

Айрим олимлар пробацция атамасига нисбатан тор ва кенг ёндашувни таҳлил қилган ҳолда ушбу тизим озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жиноий жазоларни ижро этувчи давлат органлари ва муассасаларини, маҳкумларни ахлоқан тузатиш мақсадига эришишни таъминлайдиган ташкилий-ҳуқуқий, ижтимоий ва жамоат тузилмаларини ўз ичига олишини [19] таъкидлайди.

Ушбу тарифларларга яқин бўлган яна бир тушунчага асосан пробацция институти бир қатор ижобий жиҳатларга эга, хусусан:

-жазони ўташ учун инсонпарварлик тамойилининг намоёниши сифатида муқобиллик;

-маҳкумликда ижтимоий масъулиятли хатти-ҳаракатни шакллантириш;

-ижтимоий мослашувни рағбатлантириш ва такрорий ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш;

-ҳуқуқбузарни жамият ҳаётига киритишга кўмаклашиш;

- пенитенциар тизимларни сақлаш харажатларини камайтириш [21].

Узоқ тарихга эа бўлган бу юридик институтнинг ривожланиши давомида у ижтимоий хизматларнинг кенг доирасига асос солди [22]. Шу билан бир қаторда, XX аср охирида пробацция институти Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг этиборини тортиб, жиноятчиликка қарши кураш доирасида бир қатор халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилинди [24].

“Пробацция хизмати” атамаси илмий муомалада ва умумий маънода қўллаш учун зарур, чунки у озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жиноий жазоларни ижро этиш субъектлари, маҳкумларни ахлоқан тузатишда иштирок этадиган ташкилий-ҳуқуқий, ижтимоий ва жамоат тузилмалари йиғиндисини тўлиқ белгилаш имконини беради.

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, **“Пробацция – бу озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жиноий жазолар ва бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чораларини ижро этувчи давлат органлари ва муассасаларини ҳамда уларнинг маҳкумларни ахлоқан тузатиши ва қайта ижтимоийлашуви мақсадига эришишга қаратилган тарбиявий-ахлоқий, педагогик-психологик, сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа фаолият йўналишларини ўз ичига қамраб олган тузилма”**дир.

ПРОБАЦИЯНИНГ ИЖТИМОЙ МАҚСАДЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси пробацция хизмати пенитенциар тизимининг муҳим элементи ҳисобланади. ЖИКнинг 3-боби қоидаларига мувофиқ, жиноят-ижроия тизимига жазоларни ва бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чораларини ижро этувчи муассасалар ва органлар қиради.

Жинойт-ижроия тизими кўп тармоқли, кўп функцияли ижтимоий тизим ҳисобланади [25].

Пробация хизматининг самарадорлиги муаммолари ижтимоий жараёнларни бошқаришда мақбулликни таъминлаш, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг жинойтчиликка қарши курашиш борасидаги фаолиятини яхшилаш ва мазкур курашнинг самарадорлигини ошириш вазифалари биринчи ўринга чиқаётган ҳозирги шароитда уларни чуқур тадқиқ этиш зарурияти мавжудлигини кўрсатади. Ҳар қандай фаолият, шу жумладан, пробация фаолиятини ҳам унинг пировард натижаларига кўра баҳолаш давр талабидир.

Ҳозирги кунда пробация хизматининг фаолиятини етарлича самарали дейиш ўринли бўлмайди. Чунки жинойт-ижроия муносабатлари доимий равишда ривожланаётгани боис, тизимнинг ўзгарувчи элементлари эскириши ва ўзгарган янги шароитлар билан мос келмаслиги мумкин. Шу сабабли, амалдаги пробация тузилмалари самарадорлигини ўрганиш, ижтимоий муносабатларнинг ривожланиши тенденцияларини аниқлаш, пробация органларини такомиллаштириш мақсадида уларни янада ривожлантириш йўллари прогност қилиш борасида изчил тадқиқот олиб бориш зарур.

Давлат, умуман олганда, кўриқлаш функциясини бажаради. Аммо айрим органлар учун бу асосий эмас, балки кўшимча вазифа бўлса, бошқа органлар учун айнан шу функция уларнинг бош мақсадини белгилайди, айти шу функцияни амалга ошириш учун ҳам улар ташкил этилади. Давлат механизмнинг турли бўғинлари ҳуқуқий тартиботни кўриқлаш, таъминлаш, ҳимоя қилишни амалга оширади, бунда мазкур элементлар бирикмаси айти бир орган доирасида ҳар хил бўлади.

Бу тўлалигича пробация тузилмасига ҳам тегишли: унинг турли элементлари ҳуқуқий тартиботни ҳам кўриқлаш, ҳам таъминлаш, ҳам ҳимоя қилишни у ёки бу даражада амалга оширади, бироқ асосан бу вазифалардан бирини бажаришни мақсад қилади.

Мамлакат иқтисодий ва сиёсий тизимларидаги ўзгаришлар хусусиятини ҳисобга олганда, пробация органи мақомининг назарий ва амалий жиҳатларини тадқиқ этиш ҳозирги вақтда алоҳида қийинчиликлар туғдиради. Бу ерда ҳуқуқий давлат ғоясини идрок этиш биринчи даражали аҳамият касб этади. Ҳуқуқий давлатда жамият ҳаёт фаолиятининг барча соҳаларида қонун ҳукмронлиги, шахс эркинлиги, инсон ҳуқуқлари ва манфаатларининг дахлсизлиги, давлат ва шахснинг ўзаро жавобгарлиги принциплари, давлат ва жамият ҳаётининг муҳим принципларидан бири – қонунийликнинг мазмунига жиддий кўшимчалар киритилиши талаб қилинади [26].

Ҳозирги даврда пробация хизмати мамлакатимизда ислохотларни маърифатли воситалар ёрдамида, қонуний тартиб-таомиллар доирасида, ҳеч кимнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини камситмасдан амалга

ошириш, ammo шу билан бир вақтда жиноятчиликка қарши курашни кучайтиришнинг кафолатларидан бири бўлиши лозим.

Пробация хизмати бир қатор белгиларга эга:

– алоҳида ваколатларга эга бўлган, махсус тузилган давлат органи тузилмаси ҳисобланади;

– жиноят, жиноят-ижроия ва бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солинган пробация муносабатларининг барча соҳаларида амал қилади;

– қоида тариқасида, жиноят қонунчилиги бузилиши туфайли амалга оширилади;

– ўз вазифаларини давлат ҳокимияти органлари, маҳаллий ўзини-ўзи бошқарув органлари, жамоат бирлашмаларидан мустақил амалга оширади.

Аксарият ҳолларда пробация органлари таркибий жиҳатдан ижро ҳокимияти органларига киради. Ўзбекистон Республикасида жиной жазони ижро этадиган органлар ва муассасалар асосан Ички ишлар вазирлиги ҳамда прокуратурада жамланган бўлиб, ушбу органларга Мудофаа вазирлигининг интизомий ҳарбий қисмлари ҳам киради. Ички ишлар вазирлиги ва Мудофаа вазирлиги ижро этувчи ҳокимият органлари ҳисобланади.

Ҳар қандай ижтимоий жараённинг самарадорлиги, энг аввало, уни ташкил этувчи ҳуқуқий муносабатлар субъектлари тизими қай даражада оқилона ташкил этилгани ва уларнинг ўз вазифаларини қай даражада бажаришлари билан белгиланади. Жиной жазони ижро этиш тизими ўзаро алоқадор субъектлар озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жиной жазоларни ижро этадиган муассасалар ва органларнинг ягона бошқарув комплекси [27].

Шунга ўхшаш фикрни А.А.Игнатъев [28] ва Н.И.Петренко [29] ҳам билдирганлар.

ЖИК 3-бобининг мазмунидан Ўзбекистон Республикасининг жиной жазони ижро этиш тизими жазо ва бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чораларини ижро этувчи муассасалар ва органлардан иборат, деган хулоса келиб чиқади.

ЖИК 14-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг жазоларни ижро этувчи муассасалари ва органларига қуйидагилар киради:

– жарима Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги Мажбурий ижро бюроси томонидан ижро этилади;

– муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, ахлоқ тузатиш ишлари, мажбурий жамоат ишлари, озодликни чеклаш, озодликдан маҳрум қилиш ва умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазолари Ички ишлар вазирлиги Пробация хизмати томонидан ижро этилади. Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоси маҳкумнинг иш жойидаги маъмурият томонидан, шунингдек тегишли фаолият турлари билан шуғулланиш ваколати берилган рухсатномани бекор қилишга ваколатли органлар томонидан ижро этилади;

ҳарбий хизматчиларга нисбатан:

– хизмат бўйича чеклаш тариқасидаги жазо – ҳарбий хизматчи хизматни ўтаётган жойдаги ҳарбий қисмларнинг (муассасаларнинг) қўмондонлиги томонидан;

– интизомий қисмга жўнатиш тариқасидаги жазо – махсус ташкил этилган ҳарбий қисмлар томонидан ижро этилади;

– ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш тариқасидаги қўшимча жазо мазкур унвонни берган орган томонидан ижро этилади.

ЖИК 15-моддасида Ўзбекистон Республикасининг бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чораларини ижро этувчи муассасалари ва органлар кўрсатилган.

Жиноят-ижроия кодексининг IV-бўлимида “Озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони ижро этиш тартиблари” алоҳида белгиланган, яъни жазони ижро этиш муассасаларининг тартиби ва турлари аниқ кўрсатилган, аммо “озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган” жазо чораси шахсларга нисбатан қўлланилишдаги ҳуқуқий аҳамияти ҳамда жазони ижро этиш фаолиятини таъминловчи давлат органининг қонуний мақоми, ваколатлари, назорат қилиш тартиби, ахлоқан тузатиш воситалари ва уларни қўллаш механизмларини тартибга солувчи ва таъминловчи давлат органини алоҳида норматив қонун асосида тўлиқ қамраб олувчи тизим шаклланмаган.

Ҳозирда оғир, айниқса, фуқароларни жамиятдан ажратиш билан боғлиқ бўлган жазоларнинг жиноятчиликнинг олдини олишдаги аҳамиятини ошириб кўрсатиш ўринсиз эканлигини ҳаётнинг ўзи исботламоқда. Жиноятчиликнинг олдини олиш, унга қарши курашиш самарадорлиги жазонинг оғирлиги ва шафқатсизлигига эмас, балки биринчи навбатда, қонунни бузган шахснинг жазонинг муқаррарлигини нечоғли англашига боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси ЖК 7-моддасида “Жазо ва бошқа ҳуқуқий таъсир чоралари жисмоний азоб бериш ёки инсон кадр-қимматини камситиш мақсадини кўзламайди. Жиноят содир этган шахсга нисбатан у ахлоқан тузалиши ва янги жиноят содир этишининг олдини олиш учун зарур ҳамда етарли бўладиган жазо тайнланиши ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси қўлланилиши керак” дейилади. Аммо, “шахсни жамиятдан ажратиш билан боғлиқ жазолар қайд этилган принципга қай даражада мос келади?”, деган асосли савол туғилиши мумкин. Зотан:

а) жазолаш орқали инсонни нормал ҳаётий шароитларга мослаштиришни мақсад қилган ҳолда, озодликдан маҳрум қилиш жазоси шахсни жамиятдан бутунлай ажратиб кўяди;

б) жазо жиноят содир этган шахсларни қайта тарбиялашни, ўша шахс ва бошқа шахслар томонидан янги жиноят содир этилишининг олдини олишни мақсад қилиб қўйган ҳолда, озодликдан маҳрум қилиш жазоси уларни бошқа жиноятчилар гуруҳига қўшиб кўяди, бу эса, уларда тажриба алмашиш имконини яратади;

в) жазонинг мақсади жиноят содир этган шахсларни ижтимоий фойдали меҳнат муҳитига ўргатиш бўлгани ҳолда, озодликдан маҳрум қилиш жазоси уни эркин ҳаётдан бутунлай

узоқ бўлган муҳитга жойлаштиради, натижада озодликка чиққанидан кейин шахсда янги ҳаётида бар қанча муаммолар (масалан, ўзига мос иш топиб ишлаш, оилавий муаммоларни бартараф этиш, спиртли ичимликларга ружу қўймаслик ва ҳ.), туғилади бошқача айтганда, маҳкумни пассив ҳаёт тарзига ўргатиб қўяди. [30]

Бундан ташқари, амалдаги жазони ижро этишнинг маҳкумларни фаол ижтимоий ҳаётдан батамом узиб қўяди. Уларни умидсизликка тушириб, “қамоқхона” шароитига мослаштириб қўяди. Ваҳоланки, жазодан кўзланган мақсадлардан бири маҳкумларни ахлоқан тузатиш, уларни ижтимоий фойдали ҳаёт шароитига ўргатиш ҳисобланади. Шу мақсадда, маҳкумга муассаса доирасидан муайян муддатга четга чиқиш орқали уни ижтимоий фаол ҳаётга тайёрлаш механизмини кенгайтириш мақсадга мувофиқ. Бундай механизм кўплаб ривожланган давлатлар (Франция, Германия, Қозоғистон ва ҳ.к.)да амал қилмоқда.

Шу нуқтаи назардан республикада шахсни озодликдан маҳрум қилишга муқобил бўлган жазолардан самарали фойдаланишга қаратилган ислоҳотлар олиб борилмоқда. Ўзбекистон Республикаси ЖИКда белгиланган жазолар ва бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чораларини ижро этувчи муассасалар ва органларнинг вазифаларидан келиб чиқиб, **пробация хизматининг вазифаларига қўйидагиларни киритиш мумкин:**

Мамлакатимизда пробация бўлинмаларининг асосий вазифалари этиб қўйидагилар белгиланган:

- ички ишлар органларининг озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазоларни ижро этиш бўйича фаолиятини бошқа давлат органлари ва ташкилотлари, шунингдек, жамоат тузилмалари билан ўзаро ҳамкорликда самарали ташкил этиш;
- шартли ҳукм қилинган ва жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилинган шахсларнинг хулқ-атвори устидан таъсирчан назоратни амалга ошириш;
- назорат остидагилар, шунингдек, жазони ижро этиш муассасаларидан озод этилган вояга етмаганларнинг ижтимоий мослашуви ва ишга жойлашишига, шу жумладан, уларнинг касбий тайёргарлиги бўйича тадбирларни ташкил этиш орқали ҳар томонлама амалий кўмаклашиш;
- назорат остидагиларнинг қайта жиноят содир этиш хавфини аниқлаш ва бунга йўл қўймаслик бўйича профилактик чора-тадбирларни амалга ошириш, уларнинг шахсини ижтимоий-психологик портретни тузган ҳолда ўрганиш.

Пробация тузилмаси ҳақида гапирганда, шуни қайд этиб ўтиш лозимки, республика бўйича жами 215 та бўлинма: пробация хизмати, 14 та ҳудудий пробация бўлимлари ва 200 та туман (шаҳар) пробация бўлинма (гуруҳ)лари фаолияти йўлга қўйилди [31].

Туман (шаҳар) пробация бўлинмаларининг шахсий таркиби улар зиммасига юклатилган вазифаларни бажаришда, қоида тариқасида, бир нафар ходимга шаҳарларда – 100, туманларда – 75 нафар маҳкум ҳисобидан келиб чиқиб тақсимланади.

Пробация бўлинмалари устуворлик асосида ижтимоий, педагогика ва профилактика соҳаларида иш тажрибасига эга бўлган офицерлар таркибидаги малакали ходимлар билан тўлдирилади. Катта амалий иш тажрибасига эга бўлган ва хизматдан салбий ҳолатларга кўра бўшатилмаган ички ишлар органларининг пенсионерлари, пробация бўлинмалари ходимлари лавозимига аттестациядан ўтган лавозим ҳисобидан тайинланишлари мумкин.

Жиноий жазоларнинг аксарияти Ички ишлар вазирлигининг муассасалари томонидан ижро этилади. Шу билан, бирга, ИИВ тизимида бўлган пробация хизмати жиноий жазоларни ижро этадиган орган бўлса ҳам, бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга.

ПРОБАЦИЯ ИНСТИТУТИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Хўш, пробация тузилмасининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?

Биринчидан, таъкидлаш лозимки, тарихий ривжланиш давомида пробация тузилмаларининг бир нечта институционал моделлари шаклланди. **Жазоларни ижро этиш тизимининг у ёки бу давлат идорасига қарашли эканлигига қараб, бундай тизимларни ташкил этишнинг беш моделини фарқлаш мумкин:**

- 1) Ички ишлар вазирлиги тизимидаги пробация;
- 2) Адлия вазирлиги тизимидаги пробация;
- 3) жазоларни ижро этиш тизими бирлаштирилган Адлия ва ички ишлар (полиция) вазирлиги бошқаруви остида бўлган пробация;
- 4) алоҳида давлат департаментининг таркибида бўлган пробация;
- 5) жазоларнинг турлари ёки процессуал мажбурлов чоралари турли идораларнинг ихтиёрига берилган аралаш пробация.

Яна шуни ҳам қайд этиб ўтиш лозимки, айрим мамлакатларда пробация хизмати пенитенциар тизимдан ажратилган ва ички ишлар вазирлиги олдида эмас, балки бутунлай бошқа давлат идораси ёки нодавлат агентлиги олдида ҳисобдор. Масалан, Сингапурда пробация хизмати Ижтимоий ривожланиш ва спорт вазирлиги томонидан бошқарилади [32]. Латвияда пробация хизмати мустақил давлат хизмати ҳисобланади. Грузияда бу борада махсус агентлик мавжуд.

Жазоларни ижро этиш хизматининг тузилмаси ва уни ташкил этиш ҳам турли мамлакатда фарқ қилиши мумкин. Масалан, Финляндияда Бош директор томонидан бошқариладиган Жиноий жазолар бўйича агентлик икки хизматдан иборат: пробация хизматидан ва турмаларни бошқариш хизматидан. [33] Биринчи хизмат жамоат санкцияларини ижро этиш, жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилинган вояга етмаганларни назорат қилиш, жамоат ишлари тариқасидаги жазони ижро этиш, жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилинган шахсларни назорат қилиш ва озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган бошқа жазоларни ижро этиш билан шуғулланади. Иккинчи хизмат озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ

ҳукмларни ижро этади, шунингдек қамоққа олинган айбланувчиларни суд ҳукми чиқарилгунга қадар қамоқда сақлашни ташкил этади.

Шу нарса диққатга сазоворки, Нидерландияда пробацция хизмати учун бюджетдан маблағлар Адлия вазирлиги томонидан ажратилса-да, дастурлар уч нодавлат агентлик: асосан уй-жойсиз одамлар ва вояга етмаганлар билан ишлайдиган Халоскорлик Армиясининг пробацция бўлими; алкоголизм ёки гиёҳвандликка чалинган одамлар билан ишлайдиган Руҳий саломатликни сақлаш ташкилоти; ҳар бирида 11-15 ходим ишлайдиган 60 дан ортиқ офисларга эга бўлган Пробацция миллий хизмати томонидан амалга оширилади. Бюджет маблағларини тақсимлаш ва мазкур агентликлар фаолиятини мувофиқлаштириш билан Нидерландиянинг Пробацция бўйича жамғармаси шуғулланади [34].

Данияда 1973 йилгача пробацция хизматини ва озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ жазоларни ижро этувчи тизимни бундай ажратиш қўлланилган. 1951 йилдан 1973 йилгача Данияда пробацция хизмати функцияларини нодавлат ташкилоти – Дания ижтимоий таъминот жамияти бажарган. У мазкур фаолиятни хусусий хайр-эҳсонлар ҳисобига амалга оширган [35]. 1973 йилда пробацция хизмати тўлалигича Дания Адлия вазирлиги ихтиёрига ўтган. Мазкур ислохотга қуйидагилар: *биринчидан*, барча жазоларни ижро этиш айна бир вазирлик томонидан амалга оширилишининг афзалликлари; *иккинчидан*, пробацция дастурларини амалга ошириш учун хусусий хайр-эҳсонлар камлик қила бошлагани сабаб бўлган [35].

Шунингдек, Америка Қўшма Штатларида Пробацция хизматининг умумий бошқаруви АҚШ Олий судининг маъмурий идораси томонидан амалга оширилади ва соҳани бевосита бошқариш маҳаллий судлар томонидан амалга оширилади.

Буюк Британияда Адлия вазирлиги олдида ҳисобдор бўлган ҳуқуқбузарларни даволаш бўйича миллий хизмат томонидан амалга оширилади, ГФРда Пробацция институти суд тизимида пробацция бўйича судянинг ёрдамчиси шаклида таркибий тузилишга эга.

Швецияда мустақил қамоқ ва пробацция хизмати томонидан амалга оширилса, Эстонияда пробацция Адлия вазирлигининг Жиноят назорати бўйича давлат хизмати томонидан амалга оширилади.

Иккинчидан, ҳозирги замон пробацция хизмати ривожланиш жараёнига XVIII асрда Европа ва АҚШда вужудга келган либерал йўналиш ҳалигача ўз таъсирини кўрсатмоқда. [36] Бу ҳол халқаро ноҳуқумат ташкилотларининг фаолиятида ҳам намоён бўлмоқда. Масалан, “Жиноят учун жазолар тизимини ислоҳ қилиш халқаро ташкилоти” (PRI) турмалар сонини қисқартириш учун кураш олиб бормоқда. PRI собиқ бош котиби В.Спарк (Англия) фикрига кўра, турмаларга жойлаштирилган жиноятчилар сонини тўртдан бирга қисқартириш жиноятчиликни атиги 1% га қисқартиришга қодир. Бундан ташқари, турмалар бутун жамиятга салбий таъсир кўрсатади [38].

Давлат тузилиши ва сиёсий тизимнинг янги шакллари давлат ва жамиятнинг ўзаро нисбатини ўзгартиришга асосланиши лозим. Мазкур жараёнлар ҳам жамиятнинг ўзида, ҳам давлат механизмида ва бутун сиёсий-ҳуқуқий устқурмада, шу жумладан жинойт учун жазоларни ижро этиш тизимида ҳам ўз ифодасини топиши лозим.

Муаммонинг бундай қўйилиши ривожланган ғарб мамлакатларида ўринли бўлса керак. Аммо мамлакатимизда шундай бир менталитет шаклланганки, агар жинойтчи озодликдан маҳрум қилинган бўлмаса, атрофдагилар кўз ўнгида у умуман жазоланмаган ҳисобланади. Бундай ҳолатнинг сабаби шундаки, мамлакатимизда айнан озодликдан маҳрум қилиш реал ижро этилади, озодликдан маҳрум қилишга муқобил жазо, жумладан, ахлоқ тузатиш ишларининг самарадорлиги кутилган даражада эмас. Шу сабабдан, мамлакатимизда озодликдан маҳрум қилишга муқобил жазо турларини ижро этишнинг амалдаги механизмини такомиллаштириш, уларга сезиларли ўзгартиришлар киритиш зарурати мавжуд.

Жамиятимизда юз бераётган ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда, пенитенциар тизим жазони ижро этишга нисбатан умумэътироф этилган гуманистик ёндашувларни ўзида бирлаштирган, айтилиши вақтда мамлакатимиз воқелиги хусусиятларини, ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлаш талабларини, шунингдек ресурс билан боғлиқ имкониятларни ҳисобга оладиган моделга қараб йўналтириш лозим.

Шунга қўра, пробацья муассасалари ҳуқуқий давлат механизмида ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ролини, аммо ижро этувчи ҳокимият функциялари доирасида бажаришлари лозим. Бошқача қилиб айтганда, улар бир вақтнинг ўзида ҳам ҳуқуқни муҳофаза қилиш, ҳам ижро органлари ҳисобланади. Биринчи ҳолда улар репрессив, жазоловчи органлар бўлмаслиги, балки аксинча, давлат ва жамиятда қонун устуворлигини таъминлашлари лозимлиги назарда тутилади. Иккинчи ҳолда мазкур органларнинг ҳокимият бўлиниши тизимидаги ўрни кўрсатилади ва улар шакл-шубҳасиз ҳокимиятнинг ижро бўғинига киритилади. Шундай қилиб, мазкур органлар ҳуқуқий давлат механизмида мустақил ҳокимият хусусиятини йўқотади ва бу ҳол уларнинг давлат механизмидаги, давлат ва жамиятдаги ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари сифатидаги ролини асло камайтирмайди.

Мамлакатимиздаги пенитенциар тизимнинг ҳозирги ҳолатини қониқарли, деб бўлмайди. Бугунги кунда пенитенциар тизимнинг самарадорлигини таъминлаш имконини берадиган янги, шу жумладан, ташкилий, амалий ва ҳуқуқий имкониятлардан бири – бу пробацья хизматини жорий этишдир.

Учинчидан, пробацья хизмати – бу репрессив орган эмас, аксинча, ижтимоий хизмат кўрсатиш тузилмасидир. Яъни унинг асосий ва бош вазифаси – бу жазони ижро этиш эмас, балки маҳкумнинг жамиятда қайта ижтимоийлашувини таъминлашдан иборат. Шу орқали инсонпарварлик тамойиллари ўз аксини топган миллий қонунчилигимиз мустаҳкам пойдевор бўлмоқда [40].

Шу ўринда, атиги бир йил ичида (2019 йил) пробация бўлинмалари томонидан амалга оширилган ишларга рақамлар мисолида назар ташлайдиган бўлсак:

– ички ишлар органлари пробация бўлинмалари томонидан 61 053 нафар шахс назорат остига олинган бўлиб, шундан ахлоқ тузатиш ишларида – 20 021 нафар, шартли ҳукм қилинлар – 2 340 нафар, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилинганлар – 6 925 нафар, озодликни чеклаш – 9 767 нафар, мажбурий жамоат ишлари - 137 нафар ва шартли озод қилинганлар – 21 863 нафарни ташкил этади;

– кенг жамоатчилик вакиллари билан ҳамкорликда ўтказилган профилактик тадбирлар натижасида назорат остидаги 53 393 нафар шахслар ҳисобдан чиқарилди;

– ўзининг қонунларга итоаткорлиги ва меҳнатга бўлган ижобий муносабати билан қатъий тузалиш йўлига кирган 25 431 нафар назоратдаги шахслар Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 73- моддасига асосан жазодан муддатидан илгари шартли озод этилди;

– назоратдаги шахсларни ижтимоий мослаштиришга, уларни ўқишга ва ишга жойлаштиришга ҳамда қайта касбга йўналтиришга асосий эътибор қаратилди. Хусусан, назорат остидаги шахслар томонидан қайта жиноят содир этиш хавфини аниқлаш борасида 20 370 нафарини ижтимоий психологик портрети тузилиб, шу асосида тарбиявий профилактик таъсир чоралари олиб борилмоқда;

– назоратдаги шахсларни ижтимоий мослаштириш бўйича бандликка кўмаклашиш марказлари билан ҳамкорликда 1008 маротаба “Ишга марҳамат” тадбирлари ташкил этилиб, улардан 7 839 нафари ишга жойлаштирилди ва 9 090 нафарига ишга йўлланмалар берилди;

– муайян касбга эга бўлмаган 4 555 нафар шахслардан 3 794 нафари касб-хунарга ўқитилиб, 1 459 нафари касбга ўқитиш учун юборилди;

– назоратдагиларни ижтимоий мослаштириш ва ёрдам кўрсатиш масаласида мутасадди идора ва ташкилотларга 10 124 та тақдимномалар киритилди;

– назорат остидаги шахслар билан 22 190 маротаба учрашув ва давра суҳбатлари ўтказилиб, 303 005 та масалалар бўйича ҳуқуқий ёрдам кўрсатилди, жумладан: 243 174 нафарига жазони ўташ йўналиши бўйича; 30 209 нафарига ишга жойлаштириш; 4 916 нафарига соғлиғини тиклаш; 208 нафарига уй жой билан таъминлаш; 421 нафарига ўқишга кириши; 6 563 нафарига моддий ёрдам олиш; 2 550 нафарига маиший масалаларда ва 6 044 нафарига бошқа масалалар бўйича ҳуқуқий ёрдамлар кўрсатилди [41].

Ўз навбатида 2020 йилнинг бошида республика бўйича 20021 нафар маҳкум ушбу жазони ўтаётганлар ҳисобида турган бўлса, ушбу даврга қадар яъни 2019 йилнинг 12 ойи давомида 10499 нафар маҳкум ушбу жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилинган ҳамда 11057 нафар маҳкумга қўлланилган ахлоқ тузатиш ишлари жазосига ундан енгилроқ бўлган жазо турлари билан алмаштирилган [42].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ–4947-сонли Фармони билан тасдиқланган 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”да амалга оширишга оид давлат дастурининг “Қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари” деб номланган 2-бўлимида ички ишлар органлари фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асослари ва самарадорлигини комплекс ўрганиш, таҳлил қилиш ва баҳолаш, биринчи навбатда, жазони ижро этиш тузилмалари фаолиятини такомиллаштириш зарурати назарда тутилган [43].

Фикримизча, бугунги кунда, Ўзбекистонда пенитенциар соҳадаги мавжуд қонунчилик замон талабларига, айниқса унинг превентив жихатларини кучайтириш нуқтаи назаридан, жавоб бера олмай қолган. Шунинг учун, ҳозирги кунда Ўзбекистон жазони ижро этиш тизимидаги ислохотлар фақат ушбу тизимни қайта ташкил этиш билан чекланмаслиги лозим, балки кенг кўламда, мамлакатда жиноятчилик ҳолати, тузилиши ва динамикасига боғлиқ ҳолда, давлатнинг келажақдаги жиноят ҳуқуқий сиёсати ва қонунчилигидаги ўзгаришларни инобатга олган ҳолда, жазони ижро этувчи органлар ва муассасалар тизимини, уларнинг вазифалари ва функциялари, ташкилий тузилмаси, ваколат доираси, умуман, бутун пенитенциар тизим ва унинг ҳар бир алоҳида таркибий бўғини фаолияти профилактик юклама нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқилиши лозим.

Замонавий демократик жамиятда пробаця давлат ижроия ҳокимияти органлари тизимида бўлсада, ижтимоий назоратга доимо тайёр ва очиқ бўлади, зеро бу нафақат маҳкумларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлайди, балки ходимларнинг ижтимоий муҳофазаси этилиши даражасини оширади, жиний жазоларни ижро этишда халқаро стандартларига риоя этилишига имкон яратади. [44]

Шу билан бирга, тан олиш зарурки, қарийб барча даврларда пенитенциар муассасалар нафақат давлат механизми, балки жамият сиёсий тизимининг энг муҳим элементларидан бири ҳисобланган. Аммо, биз эски “совет” тизими хатоларидан узоқ бўлишимиз, пенитенциар тизимнинг давлат ҳокимияти билан яқинлиги, давлат сиёсий репрессив кучига ва қуролига айланишидан воз кечишимиз даркор.

Бугунги кунда Ўзбекистонда том маънодаги пенитенциар тизим шаклланиши учун аста-секин зарур ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий асослар яратилмоқда. Пенитенциар тизим шаклланишининг ижтимоий-иқтисодий асослари шундаки, давлатда жиний жазоларни ижро этиш бўйича махсус ижтимоий институтлар пайдо бўлмоқда – шулардан бири пробаця хизмат ҳисобланади.

Таъкидлаш лозимки, ҳозирги босқичда жазони ижро этиш тизими таҳлили унинг инсонпарварлашуви, маҳкумнинг инсоний қадр, қиммати ва шаъни тан олиниши, унинг ажралмас ҳуқуқ ва эркинликлари тўлақонли қафолатланиши тенденцияси мавжудлигидан дарак бермоқда.

Бизнингча, ҳуқуқий давлатда пробация хизмати роли мутлақо янги сифат касб этиши лозим. Репрессив, жазоловчи органлар туркумидан, у том маънода ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органга айланиши шарт, яъни унинг бутун фаолияти тўла-тўқис фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, жамият ва давлат манфаатларини муҳофаза этишга қаратилиши лозим. Шу орқали, пробация органи давлат ҳокимиятини эмас, қонун устуворлигини таъминлашга ўз хиссасини қўшади.

Тўртинчидан, ривожланган хорижий давлатларнинг пробация хизмати фаолияти ўрганилганда, уларда асосан тўрт шаклдаги пробация хизматлари мавжудлиги аниқланди:

Судгача пробация;

Пенитенциар пробация;

Ижроия пробация;

Постпенитенциар пробация.

Демак, уларни бирма-бир кўриб чиқамиз:

1) Судгача пробация - (*Буюк Британия, Венгрия, Словакия*) суд томонидан ҳукм чиқарилаётганда ҳисобга олинган муайян жиноятчининг психологиясини ўрганиш ва унинг ижтимоий хусусиятларини ўрганишдан иборат. Хорижий мамлакатлар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда, жиноий жазони истисно қилувчи энг инсонпарвар чора судгача бўлган пробация ҳисобланади. Ушбу чора **Италияда** фаол қўлланилади ва 8 ойгача иш юритишни тўхтатиб туриш ҳисобланади. Ушбу даврда вояга етмаганлар кўпинча маҳаллий черков томонидан ташкил этилган реабилитация ва таълим дастурлари ва лойиҳаларига ташриф буюришади.

Гумон қилинувчилар ва судланувчиларга уларнинг хатти-ҳаракатларини тўғрилашга, янги жиноий ҳуқуқбузарликлар содир этилишининг олдини олишга, содир этилган жиноий қилмишнинг оқибатларини, шунингдек унинг сабаблари ва шароитларини минималлаштиришга қаратилган ижтимоий ва ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш. Судгача пробация гумон қилинувчининг хулқ-атворини тўғрилаш ва унинг янги жиноят содир этишининг олдини олишга қаратилган.

Пробация хизмати судгача пробацияга тортилган шахс мурожаат қилган кундан бошлаб ижтимоий ва ҳуқуқий ёрдам кўрсатишнинг индивидуал дастурини тайёрлайди ва унинг бажарилишини таъминлайди.

Судгача пробацияга тушган гумонланувчилар тоифаси:

- вояга етмаганлар;
- ногиронлар;
- аёллар: 58 ёш ва ундан юқори; уч ёшга тўлмаган ёш болалари бўлган ва ҳомиладор аёллар;
- эркаклар: 63 ёшдан катта; ёлғиз уч ёшга тўлмаган ёш болаларни тарбиялаётганлар.

Пробация хизмати гумон қилинувчи билан учрашганда суҳбат ўтказиши, унинг шахсий маълумотларини билиб олади,

инсоннинг психологик портретини аниқлаш учун тест синовини ўтказилади.

Шахсга психологик ва ижтимоий баҳо бериш учун гумон қилинувчи ҳақида маълумот тўплайди.

Амалга оширилган ишларнинг натижаларига кўра, пробацья хизмати судгача ҳисобот тайёрлайди, унга нисбатан судгача пробацья ўтказилган шахсга суд жараёни бошланишидан олдин тақдим этади.

2) Пенитенциар пробацья (АҚШ, Швеция, Латвия) – жазони ўташнинг якуний босқичида маҳкумни озодликка тайёрлаш мақсадида уни қайта ижтимоий тузатиш бўйича пенитенциар муассасалардаги тадбирлар мажмуасини ташкил этади.

Мазкур пробацья жазони ижро этиш (пенитенциар) тизими муассасаларида озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаётган шахсларни қайта ижтимоийлаштириш бўйича чора-тадбирларни аниқлаш ва амалга ошириш бўйича чора-тадбирлар кўради. Қамоқ жазосини ўташга бир йил қолган маҳкумлар ушбу тоифага киради.

Пенитенциар пробацьяга тушган шахсга нисбатан, озод қилинишга тайёргарлик кўришда, пробацья хизмати жазони ижро этиш муассасаси маъмурияти билан биргаликда маҳкумларга ижтимоий ва ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш, шу жумладан жазони ўташга тайёрлаш бўйича индивидуал дастур ишлаб чиқади ва амалга оширади. Озод қилиниши учун жазо муддатини ўтаётган шахсни:

- таълим, ўқитиш, иш билан таъминлаш;
- жисмоний ва руҳий саломатлиги;
- тўловлар, даъво қарзларини тўлаш;
- оила билан алоқада бўлиш;
- қарашлар, фикрлаш доираси ва ўзини жамиятда тутишни ўргатиш.

3) Ижроия пробацья (Австрия, Буюк Британия, Венгрия, Хитой, Латвия, Нидерландия, Словакия, АҚШ, Франция, Финляндия, Швеция, Швейцария, Эстония, Япония) озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазога ҳукм қилинган шахсларни назорат остига олиш ҳамда суд томонидан унга юклатилган вазифаларни бажармаганлиги учун уни пробацья назоратини бекор қилиб, жазони ҳақиқатдан ўташи учун қамоқхонага юбориш ваколатига эга.

Озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазоларга ҳукм қилинган шахслар устидан назорат функцияларини амалга ошириш билан бир қаторда, уларни (шартли ҳукм қилинганлар, озодликни чеклаш жазосини суд залидан келган шахслар ва жазони ижро этиш муассасаларидан жазони енгилроғи билан алмаштирилган шахслар) ижтимоий мослашувини ташкиллаштиради.

4) Постпенитенциар пробацья (Австрия, Буюк Британия, Венгрия, Хитой, Латвия, Нидерландия, Словакия, АҚШ, Франция, Финляндия, Швеция, Швейцария, Эстония, Япония) жазони ижро этиш муассасаларидан озод этилган шахсларни жамиятга қайта мослаштиришдан иборат. Шунингдек, озодликдан маҳрум этиш жойларидан шартли равишда озод қилинганларга ижтимоий ва ҳуқуқий ёрдам олишда, шунингдек уларга нисбатан

маъмурий назоратни маҳаллий полиция хизмати инспекторлари амалга оширишда ёрдам беради.

Пробация хизмати ушбу шахсларга ижтимоий ва ҳуқуқий ёрдам олишда амалий ёрдам кўрсатади.

ХУЛОСА

Бизнингча, амалдаги миллий пробация хизмати 3 ва 4 шаклдаги пробация турларини кўзда тутуди (ижроия пробация ва постпенитенциар пробация шакллари). Назаримизда, пробациянинг барча шакллари камраб оладиган тузилмани шакллантириш лозим. Бунинг учун, қуйидаги қонунлар ишлаб чиқилиши шарт деб ҳисоблаймиз: “Пробация тўғрисида”, “Пробация органларида хизмат қилиш тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси, Жиноят-процессуал кодекси ва Жиноят ижроия кодекси ҳамда Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги қонунлар ва бошқа.

Демак, пробация моҳиятини тушунишга оид фикр ва муаммоларининг таҳлили қуйидаги хулосаларга келиш имконини берди:

Ўзбекистонда пенитенциар тизимнинг ўрни ва аҳамияти бутунлай ўзгариши лозим. Жумладан, янгидан тузилган пробация хизмати том маънодаги ҳуқуқни муҳофаза қилиш органига айланиши керак. Бу пробация тузилмасининг фаолияти тўлалигича фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини, жамият ва давлатнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилиши лозимлигини аниқлатади.

REFERENCES

1. The Philosophy and History of Prisons. Philosophers of Punishment and Penology. // 29043_CH01_1_21.qxd 9/28/05 8:51 AM Page 6.
2. Samuel H. Pillsbury. Understanding Penal Reform: The Dynamic of Change. Journal of Criminal Law and Criminology. Volume 80 Issue 3 Fall Article 3 – P.729;
3. Шамансуров А.А. Теоретические и прикладные проблемы модернизации пенитенциарной системы. – Ташкент: Fan va texnologiya, 2015. – 216 с.;
4. Борзенко Ю.А. Пенитенциарное правосознание в российском обществе: современное состояние и проблемы развития. Дисс... канд. юрид. наук. – Владимир, 2008. – 176 с.;
5. Оганесян С.М. Пенитенциарная система государства: Историко-теоретический и правовой анализ. Дис. ... докт. юрид. наук. – СПб., 2005. – 315 с.
6. Маҳкумлар ҳуқуқлари: халқаро ва миллий стандартлар. / Ф.Бакаева ва бошқ. – Тошкент: Тафаккур, 2011. – Б. 98.
7. Европейские пенитенциарные правила Комитета министров ООН. – М., 2016. – 136 с.

8. А.Х.Саидов “Жаҳон мамлакатларининг ҳуқуқий тизимлари” комусий луғат. Тошкент-2006. №96-2006. Б-39.
9. <http://mosmediator.narod.ru/index/0-2217>
10. Ил.Дар.Дисс. ЮФН Исергепова Алиса Курманаевна “Жиноят жараёнида мувофиқат институти: муаммолар тренсиялар ва ривожланиш истиқболлари” Сан-Пет.г Ун. Рос.Ф ички ишлар вазирлиги 12.00.09
11. Электрон манба. Кириш йўли: <https://www.Lex.uz>
12. <https://president.uz/uz/lists/view/3913>
13. ю.ф.д., доцент И.В.Дворянсков, Россия ФСИН илмий-тадқиқот институти, Москва. Библиографик ёзувлар Габараев А. Ш., Новиков А. В. Россия Федератсиясининг замонавий пенитентсиар сиёсатида пробация институтини амалга ошириш истиқболлари // фан ва таълимнинг замонавий муаммолари. – 2015. – № 2-2.
14. *Жаронкина Ирина — национальный эксперт Проекта ЕС «Поддержка реформ в сфере юстиции на Украине», г. Киев*
15. А.К.Исергепова ФГ казенное образовательное учреждение высшего образования «Санкт-Петербургский университет Министерства внутренних дел Российской Федерации» 12.00.09 – уголовный процесс Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. «Институт пробации в уголовном процессе: проблемы, Тенденции и перспективы развития (На Примере Стран-Участников Содружества Независимых Государств) Большой юридический словарь//<https://www.internet-law.ru/dic/> (Д.обр:10.02.2018).
16. <http://www.dissercat.com> “Пробация и ее перспективы в уголовном праве Республики Казахстан” тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 12.00.08, кандидат юридических наук 2000 г. Гета, Максим Ростиславович
17. Тяжкова Кузнецова. Жазо ҳақидаги таълимот. - п. 785. Жиноят ҳуқуқининг кечиши. У.қисм/.-М.,-2002
18. <http://precedentinfo.kg> 2018.12.19. [v-otnoshenii-kakih-prestupnikov-budet-primenyatsya-probatsionnyj-nadzor](http://precedentinfo.kg)
19. *Vogel, Brenda (2009). [The Prison Library Primer: A Program for the Twenty-First Century](#). Scarecrow Press. p. 176.; Drucker, Ernest (2011). [A Plague of Prisons: The Epidemiology of Mass Incarceration in America](#). The New Press. pp. 115–116.;*
20. Балувев Е.Н. «Пенитенциарная система»: плюрализм подходов к обозначению социально-юридического феномена и средства охраны и защиты законности и правопорядка. // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). – 2010, № 3. – С. 113.
21. Ш.А.Хўжаев, ТДЮУ, “Жиноят ҳуқуқи ва криминология” каф. ўқт., РШ “Ўзбекистон жиноят қонунчилигида пробация институтини жорий этиш истиқболлари”
22. Дворянсков И.В., Сергеева В.В., Баталин Д.Е. Применение альтернативных видов наказания в Западной Европе, США и России (сравнительно-правовое исследование). – Москва: РОО

«Центр содействия реформе уголовного правосудия», Penal Reform International, 2004. – С. 38.

23. Садыков А.У. Перспективы института пробации в современной России // Общество и право. – 2011. – № 3 (350). – С. 215.

24. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила): Приняты резолюцией 40/33 Генеральной Ассамблеи от 29 ноября 1985 года // Сайт «un.org.ru». – https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/beijing_rules.shtml (дата обращения: 10.02.2018)

25. Анисимков В.М. Реформа системы управления органами, исполняющими наказания в виде лишения свободы. – М., 2015. – С. 83-91.

26. Талянин В.В. Режим правозаконности (теоретико-правовой аспект). Дисс. ...канд. юрид. наук. – СПб., 1999. – С. 125.

27. Угольникова Н.В. Уголовно-исполнительное право Российской Федерации: Курс лекций. – М., 2002. – С. 44.

28. Игнатъев А.А. Уголовно-исполнительное право: Учебник. – М., 2007. – С. 148.

29. Петренко Н.И. Становление и развитие управления уголовно-исполнительной системой России. Автореф. дисс. ...докт. юрид. наук. – Рязань, 2002. – С. 24.

30. Alternatives to incarceration.e.m.u. school of police staff and command//Ferndale Police Department Ferndale, MI. September 19, 2003

31. Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Жазони ижро этиш бош бошкармаси хузуридаги Пробация хизмати фаолияти бўйича ҳисобот. – Т., 2020.

32. Chomil Kamal, The Probation Service in Singapore, UNAFEI Resource Material Series No. 67. – 64-б. http://www.unafei.or.jp/english/pdf/PDF_rms/no67/04_Ms.Kamal__p61-p74.pdf.

33. Finnish Criminal Policy: From Hard Time to Gentle Justice.Ikponwosa O. EkunweUniversity of TampereRichard S. Jones // Published version.The Journal of Prisoners on Prisons, Vol. 21, No. 1&2 (June 2012).

34. P.J.P. Tak, The Dutch criminal justice system: Organization and operation. 2nd ed. Boom Juridische uitgevers, 2003. – 35-б.

35. Probation Service Systems in Europe <http://www.kriminalforsorgen.dk/>.

36. Dunkel F. Les regles europeennes pour les delinquants mineurs faisant l'objet de sanctions ou de mesures (REDMOSM), REC (2008)11 du Conseil de l'Europe // Ouva la justice penale des mineurs? (Allemagne, Espagne, France, Italie, Russie) / a cura di S. Cimamonti, G. Di Marino, E. Zappala. G. Giappichelli editore. Torino, 2010.P. 123.

38. Austin MacCormick. The Prison's Role in Crime Prevention.Journal of Criminal Law and Criminology. Volume 41 | Issue 1 Article

39. <http://scholarlycommons.law.northwestern.edu/jclc>; Меньше тюрем – и преступность вниз? (Какие криминологические и

пенитенциарные проблемы обсуждались на международной конференции) / Материалы конференции в Рязани 15–16 мая 1997 г. // Человек: преступление и наказание. 1997. №2. – С. 37.

40. Камиллов Д., Султонов Б. 28 нафар маҳкумга инсонпарварлик тамойили қўлланилди [Электрон манба]. Кириш йўли: http://old.uza.uz/oz/society/28-nafar-ma-kumga-insonparvarliktamoyili-llanildi-27-08-2020?sphrase_id=23520817 (Мурожаат қилинган сана: 28.12.2020).

41. Пробация хизмати-дастлабки бир йиллик фаолият натижалари ва келгусидаги режалар // <https://www.iiv.uz/news/probatsiya-xizmati-dastlabki-biryillik-faoliyat-natijalari--va-kelgusidagi-rejalar> (26 январь 2020).

42. Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Жазони ижро этиш бош бошқармаси ҳузуридаги Пробация хизматининг 2019 йил ва 2020 йилнинг 11 ойидаги ҳисобот маълумотлари.

43. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ–4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони.
// Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

44. Багреева Е.Г. Об организации пенитенциарных систем в международной практике. // Уголовно-исполнительная система: право, экономика, управление. 2012. № 5. – С. 24.